

Др Слободан МИШОВИЋ
Редовни професор
Универзитет у Београду
Факултет Безбедности

ПРИРОДНО И ПРОСТОРНО КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА ПЉЕВАЉСКОГ КРАЈА У ПЕРИОДУ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Апстракт: Природно кретање становништва детерминишу две групе чинилаца. Прву групу чине: рађање (наталитет), смртност (морталитет) и природни прираштај. Другу групу чине: плодност (фертилитет) и живост (виталитет). У раду ће бити посвећена пажња само првој групи чинилаца природног кретања и просторном кретању становништва у пљеваљском крају. После Другог светског рата у пљеваљском крају је изражена тенденција опадања свих елемената, што је проузроковало старење демографске масе и пражњење сеоских насеља. Природни прираштај у свим деловима овог краја је испод прага генерацијског (биолошког) обнављања становништва.

Изражене су две групе узрока опадања природног прираштаја и просторног кретања становништва, а то су екстерни (спољашњи) и интерни (унутрашњи). И једни и други су бројни а њихови утицаји на опадање природног прираштаја у пљеваљском крају су у уској међузависности. У раду ће бити анализирани утицаји сваког појединачно. Ради отклањања узрока опадања природног прираштаја, неопходно је на државном и локалном нивоу изнаћи адекватне мере демографске политике које ће отклонити узроке његовог опадања. Садашње стање природног прираштаја становништва у овом крају истиче у први план потребу извођења хитне "биолошке револуције".

Кључне речи: наталитет, морталитет, демографски процеси, природни прираштај, демографска маса, просторно кретање узроци, последице

УВОД

Демографски развитак је комплексан процес у којем биолошки, друштвено-економски, географски, културни и други чиниоци имају одлучујућу улогу. Историјски карактер развоја становништва данас је опште прихватљив и научно утемељен. Режим репродукције становништва доживео је у последњих сто година корените промене. Развитак становништва пљеваљског краја је специфичан по многим својим обележјима. Демографска транзиција јавља се касније него у многим осталим деловима Црне Горе. Процес демографске транзиције је на неким подручјима завршен а на неким је још у току. При томе се под основним карактеристикама демографске транзиције подразумева: опадање смртности нарочито смртности одојчади; опадање наталитета; прелазак од неконтролисаног ка контролисаном фертилитету у браковима; и промене у старосној структури становништва као последица демографског процеса старења.

Детерминанте кретања становништва уопште могу бити природне, механичке-просторне и друштвене. Рад тежишно указује на кретање природног прираштаја становништва пљеваљског краја у периоду после Другог светског рата. Најзначајнији део рада обухвата анализа кретања природног прираштаја по пописним периодима. Рад ће анализирати узроке и последице његовог константног опадања у највећем броју насеља. Суштина анализе кретања природног прираштаја јесте да укаже на забрињавајуће последице његовог константног опадања, због чега може доћи, у релативно кратком временском периоду, до промене националне структуре становништва. Ако се настави садашњи тренд опадања природног прираштаја, доћи ће до наглог опадања броја његових становника и у градском и у сеоским насељима.

Рад ће пружити бројне показатеље о опадању природног прираштаја у пљеваљском крају као што су: старење демографске масе, трендови опадања природног прираштаја у великом броју насеља и последицама таквих демографских процеса. Рад ће анализирати трендове просторног кретања-миграција становништва у овом периоду и њихове последице. Због тога рад има вишеструку примену у пракси праћења промена у демографској маси пљеваљског краја. При изради рада коришћена је богата стручна и научна демографска и укупна географска литература. Коришћени су обимни статистички подаци прикупљени пописима становништва по пописним периодима после Другог светског рата и подаци редовног праћења кретања демографске масе. У изради рада коришћене су бројне методе научног истраживања, а посебно метода анализе и синтезе, статистичка, историјска и компаративна метода.

ОПШТА РАЗМАТРАЊА СТАНОВНИШТВА УОПШТЕ И ПРИРОДНОГ И ПРОСТОРНОГ КРЕТАЊА СТАНОВНИШТВА

Проучавање становништва¹ а тиме и његовог кретања старо је колико и писменост. Интензивнијем проучавању становништва највећи допринос су дале науке: географија, историја, економија, биологија и статистика. Савремена демографска, геодемографска, демогеографска или популацијско-географска истраживања почињу са бржим развојем статистике и интензивнијим сакупљањем и сређивањем одговарајуће документације о становништву. Савремена географска истраживања кретања становништва постају обимнија, сложенија и боља, јер су средства за прикупљање документације и њену обраду много поузданија и ефикаснија.

Проблем данашњег становништва није у великом броју, него у великим регионалним разликама, снажној концентрацији главнине човечанства на релативно скученом простору и израженом сталном кретању. Кретање становништва обухвата природно кретање (прираштај) и просторну покретљивост (миграције). Оно је последица низа природних и друштвених чинилаца. Од најранијих насељавања поједних делова Земље, природни услови су пресудно утицали на развитак становништва и његово кретање. Најзначајнији природни чиниоци су: карактеристике рељефа копна; климатски услови са тежиштем на топлотним појасевима; плодност тла; богатство водом и близина водама; богатство вегетацијом; проходност и комуникативност; и богатство рудама и минералима. Најзначајнији друштвени чиниоци су: друштвени статус; животни стандард; ниво друштвене свести; могућност образовања; услови за запошљавање; друштвена средина и општи услови живљења; могућност задовољавања културних и других потреба; и услови формирања породице. Поред ове две групе чинилаца, у савременим условима а и раније, на основне одреднице опште популацијске динамике највећи утицај испољавали су економски услови.

Још од најстаријих времена територија пљеваљског краја је представљала веома важну раскрсницу путева којима су ишли различити народи. Та струјања у старом, средњем и новом периоду развитка становништва на овом простору, имала су за последицу његову изражену хетерогеност. После Другог светског рата миграциона кретања становништва добила су невиђене размере због промене друштвених односа и убрзаног економског развоја, наро-

¹ Петровић, Р.; Миграције у Југославији и етнички аспект, ИИЦ ССО Србије, Београд, 1987.

чито због снажне индустријализације и урбанизације. Процес пресељавања становништва је врло сложен и на њега утичу, поред економских и друштвених и други чиниоци: психолошко стање; привлачност градског живота; и тежња човека за бољим стандардом и променом статуса.

Миграције становништва пљеваљског краја неодвојиви су део његове прошлости и садашњости. Оне су током времена стварале и мењале етнички састав становништва и утицале на његово природно кретање. У многим пресељавањима етнички моменат био је изузетно наглашен. Историјски посматрано насељавање простора и миграциони токови на тлу овог краја могу се поделити у четири периода: период најезде Турака на Балкан, успостављање и ширење отоманског царства; период стварања нових државних граница у осамнаестом и деветнаестом веку и постепено повлачење отоманског царства; период стварања заједничке државе јужних Словена; и период од самосталности Црне Горе до данас. Трећи период се може поделити на четири раздобља: између два светска рата; миграције условљене Другим светским ратом и његовим окончањем; миграције после Другог светског рата до 1990. године; и раздобље миграције становништва условљене распадом бивше СФРЈ до периода самосталности Црне Горе. Демографски развитак становништва могуће је објаснити проучавањем конкретних природних елемената, услова развитка и других специфичности овог простора.

Режим репродукције становништва развијених земаља доживео је у последњих сто година корените промене. У овим земљама планирање величине породице постало је уобичајено, уз раније или упоредо опадање смртности, нарочито смртности одојчади, омалдине и средовечног становништва. Репродукција становништва у развијеним земљама постаје економичнија и хуманија, док се природни прираштај стабилизује на знатно нижем нивоу. У земљама у развоју, каква је и Црна Гора, јављају се исти процеси, где смртност опада од педесетих година али се наталитет задржавао на високом нивоу. То је имало за последицу висок природни прираштај. Такође, социјални услови у земљама у развоју нису били повољни јер су имали спорији темпо промена па нису могли утицати на смањење наталитета. Наведени елементи имали су битан утицај и на развој и кретање становништва у пљеваљском крају.

Развитак становништва² Црне Горе је специфичан по многим обележјима. Демографска транзиција јавља се касније него у другим нарочито развијеним западним европским земљама. До опадања наталитета али и смртности у појединим микрорегијама дошло је у веома различитим периодима,

² Група аутора.; Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФРЈ, Едиције, Књига 1, Стручна књига, Београд, 1993.

због чега је процес демографске транзиције у неким регионима завршен а у неким је тек у току (северни део Црне Горе). Различит демографски развитак у појединим регијама условљен је различитим историјским, политичким, економским и друштвеним чиниоцима. После Другог светског рата демографски процеси у Црној Гори су интензивирани под утицајем убрзаног економског и друштвеног развоја.

Индустријализација и развој других непољопривредних делатности довели су до: великих промена у економској структури активног становништва; концентрације становништва у градским и мешовитим насељима; и до просторне мобилности становништва великих размера. Повезаност демографских и друштвено-економских кретања наметнула је нова обележја становништва Црне Горе и пљеваљског краја, која су карактеристична за период после демографске транзиције: низак или умерени наталитет; ниска стопа смртности; промењена старосна структура; и развијена социјална и економска структура становништва.

Разматрање природног прираштаја становништва подразумева анализу три компоненте: наталитета, морталитета и природног прираштаја. *Родност (наталитет)*³ је основна детерминанта природног кретања становништва, јер унутар неке демографске целине показује њену плодност. Изражава се бројем и релативним бројем. Уобичајен метод приказивања наталитета у демографској статистици јесте број живорођених на сто или хиљаду становника у одређеној временској јединици. Годишња стопа наталитета је основни показатељ демографске динамике. У пракси постоје бројне стопе наталитета: бруто, нето или делимична. Крајње су вредности означене као физиолошки наталитет (експанзивни) који је врло висок, и рационални наталитет (конструктивни) који је врло низак. *Стопе наталитета у свету* крећу се од 10‰ до 50‰ годишње. Издвајају се три типа наталитета: низак до 15‰ годишње; средњи од 15‰ до 25‰ годишње; и висок више од 25‰ годишње. Тип ниског наталитета је у границама рационалног, док је тип високог наталитета нерационалан и приближава се вредностима физиолошког наталитета (експанзивни). У Црној Гори стопа наталитета је резултатат веома различитих микрорегионалних стопа наталитета. Разлике су изражене између северних и западних (подручја ниског наталитета), југозападних (подручја средњег наталитета) и јужних регија (подручја високог наталитета). Највећа разлика је између наталитетних стопа, изражена је између приморја и северних делова Црне Горе.

³ Фригановић, М.; Демографија, Школска књига, Загреб, 1978.

Умирање или помор (морталитет), представља смртност становништва. Изражава се апсолутним и релативним вредностима које су просторно и временски веома променљиве. На стопу морталитета непосредније се одражавају друштвена збивања него на наталитет, што морталитету као социјалној појави још више повећава значај. Он је показатељ друштвено-економских процеса, стања хигијенско-здравствене и превентивне заштите становништва. Стопа морталитета представља број умрлих на сто или хиљаду становника у јединици времена. Просечне годишње стопе морталитета у свету крећу се од 7‰ до 30‰. У развијеним земљама стопе морталитета показују демографску стабилност и поступност промене, али је он релативно висок ради старења демографске масе. За проучавање морталитета неопходно је издвојити поједине старосне групе: одојчад, омладина, одрасли и старци. Највећа стопа морталитета је код одојчади и то у првој години живота а најмања око дванаесте године живота (предпубертет). Специфична стопа морталитета одојчади назива се у међународној терминологији *инфантилни морталитет*. Он у себе укључује: *перинатални морталитет* (умирање непосредно прије и после рођења); *неонатални морталитет* (умирање у року од 28 дана од рођења); и *постнатални морталитет* (умирање између 28 и 365 дана од рођења). Морталитет становништва у Црној Гори се константно смањивао до 1991. године од када у појединим деловима почиње да расте.

Природни прираштај становништва представља разлику између броја рођених и умрлих у одређеној временској јединици. Изражава се апсолутним и релативним вредностима. Највеће стопе природног прираштаја су у земљама које имају висок наталитет и низак морталитет. Издвајају се различити типови природног прираштаја: врло висок више од 20‰; висок 15‰ до 20‰; умерен 5‰ до 14‰; и низак мање од 5‰. То не мора бити индикатор демографске динамике јер је веома битно из каквих компонената је то резултат. Није свеједно да ли је стопа природног прираштаја од 12‰ резултат 40‰ наталитета и 28‰ морталитета, или је последица наталитета од 20‰ и морталитета од 8‰. Ниска стопа природног прираштаја на основу високог наталитета и високог морталитета није рационална, а типична је за примитивне и неразвијене средине, а ниска стопа природног прираштаја на основу ниског наталитета и ниског морталитета је рационална и економична а карактеристична је за развијене средине. Најекономичнији природни прираштај је на основама умереног наталитета и ниског морталитета, јер се на тај начин постиже уштеда изгубљеног времена, труда и здравља женског дела становништва.

Црна Гора је типичан пример земље са веома различитим типовима микрорегионалног природног прираштаја. Узроци су историјска, економска и политичка збивања која су условила неједнак тренд демографске динамике. У јужним деловима Црне Горе присутан је висок тренд демографске динамике а у северним па и западним деловима рационална и умерена динамика становништва са тенденцијом кретања ка демографској стагнацији - депопулацији. Кроз анализу природног прираштаја становништва пљеваљског краја моћи ће се извући валидни закључци о порасту или опадању бројности његовог становништва.

УЗРОЦИ ОПАДАЊА ПРИРОДНОГ ПРИРАШТАЈА СТАНОВНИШТВА ПЉЕВАЉСКОГ КРАЈА У ПЕРИОДУ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Присутне су две групе узрока опадања природног прираштаја становништва пљеваљског краја у периоду после Другог светског рата, екстерни (спољашњи) и интерни (унутрашњи). Тежиште рада биће посвећено разматрању утицаја унутрашњих узрока на кретање природног прираштаја у пљеваљском крају.

СПОЉАШЊИ (ЕКСТЕРНИ) УЗРОЦИ ОПАДАЊА ПРИРОДНОГ ПРИРАШТАЈА СТАНОВНИШТВА ПЉЕВАЉСКОГ КРАЈА

У најзначајније екстерне (спољашње) узроке опадања природног прираштаја спадају: (1) Стање односа Црне Горе и Србије, (2) Процеси придруживања ЕУ и НАТО, (3) Неравномерна и неправилна расподела богатава између државе Црне Горе и њених региона међу којима је и пљеваљски крај, (4) Сложеност економског стања у Црној Гори, (5) Зависност овог краја од планова развоја Црне Горе, (6) Присутност економских и политичких притисака на локалну самоуправу, (7) Сложеност етнодемографске структуре становништва, (8) Непостојање јасног приступа демографским кретањима од стране државе, и (9) Неповољан геостратешки положај пљеваљског краја у Црној Гори и ширем простору (Рашка регија и западни Балкан).

ИНТЕРНИ (УНУТРАШЊИ) УЗРОЦИ ОПАДАЊА ПРИРОДНОГ ПРИРАШТАЈА СТАНОВНИШТВА ПЉЕВАЉСКОГ КРАЈА

Најзначајнији интерни (унутрашњи) узроци опадања природног прираштаја становништва у пљеваљском крају су: (1) константно опадање наталитета становништва, (2) стални пораст морталитета, (3) константно опадање природног прираштаја, (4) негативне промене старосне структуре, (5) низак ниво стопе фертилитета, (6) изражено просторно кретање становништва (миграције), (7) промене у друштвено-економској структури становништва, (8) опадање нивоа превентивно-медицинских мера заштите становништва, (9) недовољна брига друштва за заустављање процеса биолошке регресије становништва, и (10) ратна страдања.

1. Константно опадање наталитета становништва пљеваљског краја

Константно опадање наталитета један је од најзначајнијих унутрашњих узрока опадања природног прираштаја становништва. Наталитет становништва после Другог светског рата се стално мењао, али је већином имао тенденцију опадања. На промене наталитета утицали су бројни фактори, међу којима су најзначајнији: ратни догађаји и њихове последице економско стање; друштвено-политичке промене; социјални статус становништва; историјске и културне традиције; задржани патријархални односи у породици; индустријализација и урбанизација; миграције; и ратни догађаји и њихове последице. Утицаји наведених фактора морају се разматрати у њиховој међузависности, јер би парцијална разматрања могла довести до немериторних закључака и заблуда о стварном стању ове компоненте природног кретања становништва у пљеваљском крају и његовим административним јединицама.

У периоду после Другог светског рата наталитет је имао тенденцију опадања у свим пописним периодима и свим деловима краја. Разлике опадања наталитета у појединим пописним периодима одражавају сложене друштвене, географске и демографске процесе који су се одвијали у Црној Гори и пљеваљском крају после завршетка Другог светског рата до данас.

Кретање наталитета становништва пљеваљског краја је једно од основних компоненти природног прираштаја и укупног кретања становништва. Оно утиче на промене у демографским и друштвено-економским структурама. Утицај ове компоненте на укупно кретање становништва овог краја мењао се током разматраног периода. Сагледавање динамике и интензитета кретања

стопе наталитета указаће на тенденције у природном кретању становништва, као једној од основних детерминанти демографског развоја овог краја

Табела 1: Кретање наталитета становништва у пљеваљском крају у периоду 1948-2011. година

Године пописа	Пљеваљски крај у %о	Црна Гора у %о	Разлика у %о
1948.	31,28	30,73	+ 0,55
1953.	37,65	33,06	+ 4,59
1961.	21,90	27,54	- 5,64
1971.	15,90	20,52	- 4,62
1981.	15,00	17,69	- 2,69
1991.	13,62	15,62	- 2,00
2003.	9,26	12,43	- 3,17
2011.	8,05	11,92	- 3,87

Извор: Резултати пописа 1948 - 2011., СЗС, Београд и РЗС, Подгорица, 2011.

У пљеваљском крају, у периоду после Другог светског рата 1948 - 2011. године, наталитет опада у апсолутном и релативном смислу. На смањење рађања утицале су промене у полној и старосној структури становништва, односно смањено учешће најфертилнијег дела становништва уз смањење његових репродуктивних норми.

Стопа наталитета⁴ становништва пљеваљског краја у периоду 1948 - 2011. године је опала за 23,23%, док је у Црној Гори опала за 18,81%, што је у пљеваљском крају за 4,42% веће опадање од стопе опадања наталитета у Црној Гори. На почетку периода (1948. године) стопа наталитета је била нешто већа (0,55%) него у Црној Гори. На крају периода (2011. године) ова стопа је у пљеваљском крају била мања за 3,87% него у Црној Гори. То наводи на закључак да је наталитет брже опадао у овом крају него у Црној Гори. Највеће опадање стопе наталитета било је у периоду 1953 - 1961. године за 15,75%. То је у периоду биолошке регенерације становништва (1953) и снажних миграција репродуктивно најспособнијег становништва. Најмање опадање стопе наталитета било је у периоду 1971 - 1981. године, само за 0,90%. Наталитет је природни показатељ виталности становништва сваког па и пљеваљског краја. Он посредно утиче на ниво развијености али и на планирање укупног развоја овог краја.

⁴ Резултати пописа у периоду 1948 - 2011. године, СЗЦГ, Подгорица, 2011.

Тенденција смањења стопе наталитета⁵ односи се на градска и сеоска насеља, али је значајнија разлика у нивоу и интензитету. Непосредно је детерминисана миграционим кретањима село-град и интензитетом процеса демографског старења, нарочито у сеоским насељима. Од 1971. године број живорођене деце већи је у градској него у сеоској популацији за 18,70-28,34%. У граду као имиграционом простору стопе наталитета су више него у сеоским насељима и кретале су се од 32,62‰ (1971.) до 13,67‰ (2011). Пљевља карактерише пораст броја живорођених до 1971. године а потом константно опадање живорођених у наредном периоду до данас, иако су мере здравствене заштите а посебно породиља подигнуте на далеко виши ниво. Сеоска насеља, упоредо са пражњењем, карактерише опадање стопе наталитета од 21,13‰ (1971.) на -7,85‰ (2011). У сеоским насељима, као емиграционим просторима, нагло опада наталитет. Због неповољне старосне структуре становништва, неповољних услова за живљење и демографског пражњења села, у овим насељима могућност обнављања становништва доводи се у питање.

Основни фактори сталног опадања стопе наталитета становништва у пљеваљском крају су: измењени друштвено-политички услови живљења; стално опадање животног стандарда становништва; опадање стопе запошљавања становништва у привредним и ванпривредним делатностима; подизање нивоа превентивне заштите становништва; константно подизање нивоа хигијенско-медицинских мера заштите и збрињавања становништва; постепено напуштање традиционалних патријархалних односа у породици; подизање општег културног нивоа становништва; ток процеса индустријализације и урбанизације; постепено брисање традиционалних разлика село-град; и постепено уважавање положаја жене и њеног статуса у породици и друштву. Велики број наведених фактора и даље испољава снажан утицај на опадање стопе наталитета у појединим деловима пљеваљског краја.

2. Стални пораст морталитета становништва

Пораст морталитета је други значајан унутрашњи чинилац опадања природног прираштаја становништва пљеваљског краја. Морталитет становништва је компонента природног кретања, која указује какво је стање демографске масе. Морталитет становништва је значајан показатељ здравственог стања становништва, а посредно и индикатор социјалног и економског развоја, из чега проистиче велики значај његовог праћења у пљеваљском крају.

⁵ Живковић Љ., Природно обнављање становништва Старе Рашке као фактор привредног развоја, Научна монографија “Стара Рашка”, Београд, 1997.

Стопа морталитета после Другог светског рата се стално мењала. Непосредна последица промене стопе морталитета је промена природног прираштаја становништва. Промене изазване растом морталитета утицале су на промену бројности и структуре становништва у појединим деловима пљеваљског краја. Бројни су узроци опадања или раста морталитета а међу значајнијима су: последице губитака у људству у Другом светском рату; промене у економској структури становништва; опадање животног стандарда становништва; и постепено напуштање патријархалних односа у породици. Наведени узроци се морају посматрати у њиховој међузависности и са факторима који су условили опадање стопе наталитета у овом крају.

Табела 2: Кретање морталитета становништва пљеваљског краја у периоду 1948 - 2011. године

Године пописа	Пљеваљски крај у %	Црна Гора у %	Разлика у %
1948.	14,37	9,74	+ 4,63
1953.	11,64	11,37	+ 0,27
1961.	6,60	7,07	- 0,47
1971.	5,90	6,16	- 0,26
1981.	6,90	6,30	+ 0,60
1991.	6,86	6,46	+ 0,40
2003.	8,71	9,32	- 0,61
2011.	10,22	9,53	+ 0,69

Извор: Резултати пописа 1948 - 2011., СЗС, Београд и РЗС, Подгорица, 2011.

У периоду 1948 - 2011. године у пљеваљском крају морталитет је опадао до 1971. године за 8,47%, а у Црној Гори за 3,58%, што указује да је морталитет у пљеваљском крају имао већу стопу опадања за 4,89%. Међутим, од 1971. године има тенденцију раста за 4,32% (са 5,90% на 10,22%), што се негативно одражава на пораст становништва и процес његове репродукције. У поређењу са Црном Гором, где је такође забележен пораст у истом периоду за 3,37%, што говори да је смртност већа у пљеваљском крају за 0,95%. Општа стопа смртности становништва у великој мери је одређена нивоом смртности одојчади. Стопа смртности одојчади, не само да је добар индикатор демографског развоја, већ је и показатељ социјалне, економске и културне развијености неког друштва. Морталитет одојчади у 1991. години износила је 14,26% а 2011. године 17,35%, представља пораст од 3,09%. Смртност одојчади условљена је здравственим, демографским, економским, социјалним

и образовним факторима. Процент умрле одојчади у укупном броју умрлих указује на опадање бројности становништва овог краја.

Компарација података о смртности становништва у градским и сеоским насељима, по пописима, сугерише да сеоска насеља имају високе стопе морталитета, и имају тенденцију сталног раста, као директна последица депопулације и процеса демографског старења становништва сеоских насеља. Стопа морталитета ових насеља у 1961. години износила је 5,83%, а 1991. године 13,34%, да би 2011. године износила 31,24%. Поред негативног утицаја демографских фактора (депопулација и старење становништва), на овакво кретање стопа морталитета становништва сеоских насеља, утицали су и бројни социо-економски фактори, првенствено низак ниво животног стандарда. Градско становништво има нижу стопу смртности услед повољније старосне структуре досељеног становништва. Будуће кретање морталитета становништва, обзиром на разлике у старосној структури становништва града и сеоских насеља и достигнути ниво демографске старости, и даље ће се одликовати порастом стопе морталитета становништва.

Узроци опадања морталитета (до 1971) становништва пљеваљског краја су били: подизање нивоа превентивних и хигијенско-медицинских мера заштите становништва; побољшање услова заштите на раду посебно женске популације; повећање запошљавања женског становништва; подизање животног стандарда становништва; побољшање услова живљења посебно у урбаним срединама; промена друштвеног и породичног статуса жене; и подизање општег културног нивоа становништва. **Пораст смртности (од 1971)** становништва пљеваљског краја проузрокован је следећим елементима: смањењем наталитета становништва; појавом процеса старења демографске масе јер је све веће учешће становништва старије доби; опадање животног стандарда становништва; и процес урбанизације и индустријализације. Наведени елементи и даље испољавају снажан утицај на повећање смртности становништва у свим деловима овог краја. Поред наведених елемената, велики утицај на повећање смртности становништва имала су и страдања људи током грађанског рата у бившој Југославији, а она су условила опадање стандарда и општих услова живљења становништва.

3. Опадање природног прираштаја становништва пљеваљског краја

Природни прираштај разматра се кроз однос стопа наталитета и морталитета његовог становништва. Природни прираштај становништва представља основни показатељ демографске динамике. После Другог светског рата

он се стално мењао, нарочито у појединим деловима пљеваљског краја. Његова општа карактеристика јесте константно опадање. Такво кретање стопе природног прираштаја указује на најзначајнији проблем друштва, да његово становништво нема ни просту репродукцију и да стари. То указује да се простор пљеваљског краја може категорисати као простор у којем се одвија процес демографске регресије становништва. То је негативан тренд у разматрањима са било ког аспекта (географског, демографског, друштвено-политичког, економског ...).

Табела 3: Кретање природног прираштаја становништва пљеваљског краја у периоду 1948 -2011. године

Године пописа	Пљеваљски крај у %о	Црна Гора у %о	Разлика у %о
1948.	17,91	20,99	- 3,08
1953.	20,01	21,69	- 1,68
1961.	15,30	20,47	- 5,17
1971.	10,00	14,36	- 4,36
1981.	8,10	11,39	- 3,29
1991.	6,75	9,16	- 2,41
2003	0,55	3,11	- 2,56
2011.	- 2,17	2,39	- 4,56

Извор: Резултати пописа 1948 - 2011., СЗС, Београд и РЗС, Подгорица, 2011.

Из горње табеле види се да је природни прираштај у периоду после Другог светског рата опао за 19,53%о или за скоро двадесет пута (са 17,91%о на - 2,17%о). То је за око 1%о веће опадање него у Црној Гори као целини (18,60%о). Највеће опадање стопе природног прираштаја у пљеваљском крају забележено је у периоду 1991 - 2011. година за 8,92%о. Највећа разлика у опадању природног прираштаја у Пљеваљском крају у односу на Црну Гору као целину износио је у периодима 1953 -1961. година за -5,17%о и 2003 - 2011. година за -4,56%о. Наведени подаци о кретању природног прираштаја у пљеваљском крају после Другог светског рата, указују да је овај процес интензиван и да доводи до старења становништва па и његове биолошке регресије.

Узроци опадања природног прираштаја становништва пљеваљског краја су бројни, а најзначајнији су: опадање стопе наталитета (т.1); пораст стопе морталитета од 1971. године (т. 2); опадање нивоа животног стандарда становништва; погоршање општих услова живљења становништва; промена друштвеног и породичног статуса жене; подизање културног нивоа становни-

штва, посебно женског; убрзани процеси урбанизације и индустријализације; неповољан геостратешки положај краја; интензиван процес старења демографске масе; и интензивне миграције становништва. Највећи утицај на опадање природног прираштаја имала су миграциона кретања у овом крају.

4. Миграције становништва пљеваљског краја

После Другог светског рата просторно кретање становништва у овом крају је било стално изражено. Географски размештај становништва формиран је међусобним деловањем природних, друштвено-историјских, економских и социјалних фактора становништва.

Унутрашње миграције у пљеваљском крају довеле су до сталних промена у размештају његовог становништва. После Другог светског рата, у периоду убрзаног друштвено-економског развоја, јављају се интензивне миграције село-град. Миграције су са једне стране довеле до концентрације становништва у Пљевљима, а са друге стране до депопулације у ширем рурално-аграрном простору. Директна последица овако погрешног приступа јесте смањење броја становника у планинском делу, запуштена пољопривредна газдинства, а са друге стране висок механички прилив становништва и нерационалан процес урбанизације у Пљевљима.

Табела 4: Досељено становништво у пљеваљски крај према подручју из којег се доселило у периоду 1948 - 2011. године

Пописни периоди	Од рођења у истом насељу	ДОСЕЉЕНО СТАНОВНИШТВО				Укупно досељено
		Друго место иста општина	Из друге општине	Из друге републике	Из друге државе	
1948.	28828	5090	1042	961	5	7098
1953.	29213	7270	2009	2344	40	11663
1961.	31662	9716	2286	3009	4	15015
1971.	29811	11934	2158	2912	28	17032
1981.	32707	8203	1146	1239	21	10609
1991.	24959	12232	1664	2711	27	16634
2003.	20954	10240	1460	3078	74	14852
2011.	19732	8129	892	1974	59	11054

Извор: Резултати пописа 1948 - 2011., СЗС, Београд, РЗС Подгорица

У разматраном периоду број аутохтоног становништва расте до 1961. године за 9,83%, а потом опада све до 2011. године за 60,46%. Највећи број досељених отпада на пресељавања унутар територије овог краја (из насеља у насеље) и повећавао се до 1971. године за 134,46% откада опада за 46,81%. У овом периоду досељавање из друге општине исте републике опало је за 16,82%. Број досељених из других република повећан је за 105,41%. Градско становништво се брже увећава у односу на сеоско, што говори да је у овом периоду дошло до просторне редистрибуције становништва, уз јасне разлике између становништва града и становништва осталих сеоских насеља. Смањење становништва сеоских насеља посебно се интензивирало од 1971. године, а последица је интензивног исељавања дела радно и репродуктивно способног континента у градски и центре ван овог краја (Подгорица, Никшић, Нови Пазар, Ужице, Београд). До 1971. године скоро сва насеља имају позитиван природни прираштај, али миграциона компонента све више долази до изражаја у формирању структура становништва. На основу података из последњег пописа уочава се да су се миграциони процеси интензивирали, а разлике између села и града још више заоштриле.

Овај простор је емиграциони јер се један, значајан, део становништва исељава, најчешће из економских разлога. Међутим, процес исељавања подстичу и бројни други фактори, као што су: (1) слабија понуда различитих радних места, (2) мали избор образовних институција, (3) немогућност стицања вишег и високог образовања, (4) периферан положај простора у односу на најважније комуникацијске снопове и правце и (5) немогућност задовољавања културних и других потреба. Примећује се да је етничка припадност миграната имала утицаја на интензитет и правце пресељавања.

Дневне миграције становништва пљеваљског краја су сталан процес. Поред функције административног и индустријског центра, Пљевља све више постају центар миграције становништва са ужег и ширег подручја. У склопу гравитације, годишња путовања све више су условљена радном и школском миграцијом становника уже зоне (приградска и околна сеоска насеља). Посебан вид миграције становништва представља дневна миграција, која је условљена обављањем свакодневних послова у градском насељу, у коју се укључују и становници свих насеља.

Саобраћајни токови дневних миграната условљени су односом насеља уже и шире гравитационе зоне према мрежи саобраћајница, стањем саобраћајне мреже и организацијом локалног саобраћаја. С обзиром да пљеваљски крај не располаже железничком мрежом, то друмски саобраћај са својом мрежом путева представља основног носиоца, како даљинског, тако и локалног

путничког и теретног саобраћаја. Због тога се, у данима интензивних миграција, у највећем броју праваца преплићу токови међуградског и локалног саобраћаја.

Табела 5: Дневне миграције становништва пљеваљског краја по правцима у 2003. години

Правац миграције	Укупно улаз	ЛИЦА ПРЕМА КАРАКТЕРУ МИГРАЦИЈЕ						Укупно излаз
		Опита		Радна		Школска		
		Број	%	Број	%	Број	%	
Источни	431	236	54,76	93	21,58	102	23,66	368
Западни	729	312	42,80	228	31,28	189	25,92	671
Северни	218	92	42,20	69	31,65	57	26,15	165
Јужни	1108	658	59,71	208	18,87	236	21,42	960
Југоисточни	653	233	35,68	181	27,72	239	36,60	608
Југозападни	327	174	53,21	69	21,10	84	25,69	292
Североисточни	134	55	41,04	38	28,36	41	30,60	110
Северозападни	377	167	44,30	111	29,44	99	26,26	274
Укупно	3971	1927	48,53	997	25,11	1047	26,36	3448

Извор: Попис 2003. године, РЗС Подгорица

У 2003. години просечан дневни улаз је порастао за 389 лица, а излаз за 142 лица, што чини укупна дневна миграциона кретања од 7378 лица. У овом периоду 68,92% дневних миграната користило је неко од превозних средстава, чему је допринела боља повезаност града са сеоским насељима. Код излаза из града повећано је коришћење превозних средстава на 67,17%. У 2011. години дневна миграциона кретања су износила 6793 лица, од чега улаз је чинило 3541 лице, а излаз 3252 лица, од чега су стални дневни мигранти 728 радника и 304 ученика. У овој години 66,03% дневних миграната је користило неко од превозних средстава, а излазна лица чак 70,33%. Свакодневно кретање радне снаге из села у Пљевља и обратно ствара велики број проблема: (1) доводи до замора радне снаге, (2) скраћује време одмора, (3) повећава психофизичко напрезање радника, (4) повећава трошкове живљења породица запослених, (5) повећава захтеве за организованим превозним средствима и (6) повећава материјалне трошкове предузећа.

Запажа се да је улаз дневних миграната већи у свим разматраним периодима, што указује на закључак да се одређен број путника задржава у граду и више од једног дана. Интензитет укупних токова дневних миграната варира у току недеље, односно у појединим периодима дана. Тако, у току недеље, највеће кретање дневних миграната је пијачним данима (понедељак и петак),

а у току зиме се смањује за око 32%, посебно из удаљених насеља. Због слабих комуникација и великих снегова, понекад, се потпуно прекидају везе са градом, а дневно кретање становништва своди на минимум. За кретање дневних миграната, према интензитету, издиференцирано је осам праваца саобраћајних токова, а то су: источни (Јабука); западни (Шула); северни (Рудница); јужни (Ђурђевића Тара, Крушево, Маоче); северозападни (Бољанићи, Ковач); југоисточни (Вруља, Отиловићи, Мијаковићи); југозападни (Бобово, Какмуже); и североисточни (Црни врх, Кота 1283- Бучје).

Највећи део дневне миграције чине лица која немају радни и школски карактер, која првенствено одлазе у град ради куповине кућних намирница и других потреба домаћинства. На другом месту су дневни мигранти ученици са 26,63%. Од праваца најзасићенији дневним мигрантима у 2003. години био је јужни правац са 34,32% укупних дневних кретања становништва пљеваљског краја. То је становништво које свакодневно путује ради обављања потреба набавке намирница и других основних потреба за домаћинство. Овом правцу гравитира више од 45 села, па је и број радника и ученика који свакодневно путују велики (Табела 5). Исти односи су заступљени и код миграната који дневно излазе из града. Општа дневна миграција је најинтензивнија на југозападном правцу са 63,33%, радна снага је најинтензивнија на северозападном правцу са 34,92%, док је школска најзаступљенија на северном правцу са 34,83%. На основу изнетих података запажа се да су највећа дневна миграциона кретања изражена преко јужног, западног и југоисточног правца. То је и нормално, с обзиром да се ради о селима чија даљинска дистанца омогућава, поред опште, радну и школску дневну миграцију. Поред осталог, преко јужног и западног правца свакодневно саобраћају аутобуси којима се превозе радници на посао, односно са посла.

ПОСЛЕДИЦЕ ОПАДАЊА ПРИРОДНОГ ПРИРАШТАЈА СТАНОВНИШТВА ПЉЕВАЉСКОГ КРАЈА У ПЕРИОДУ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Бројне су последице опадања природног прираштаја становништва пљеваљског краја, у разматраном периоду. Проузроковане су снажним утицајем екстерних и интерних фактора а посебно две основне компоненте природног прираштаја (наталитета и морталитета). Опадање прираштаја становништва условило је опадање становника у највећем броју насеља. Најзначајније по-

следице опадања природног прираштаја становништва пљеваљског краја биће посебно анализирани.

1.Константно опадање броја становника пљеваљског краја

У периоду после Другог светског рата, становништво пљеваљског краја је бележило пораст до 1971. године, од када почиње нагло да опада све до данас. На опадање броја становника, поред опадања природног прираштаја, утицали су и други бројни фактори.

(1). Према попису из 1948. године пљеваљски крај имао је 157 сеоских и једно градско насеље (Пљевља). У ратним догађањима претрпео је велике људске жртве, што је имало непосредан утицај на укупан број становника. Број становника пљеваљског краја, у односу на попис из 1931. године, повећан је за 8,22% (2730), што на годишњем нивоу износи 161 становник или 0,48%. **(2) Према попису из 1953. године** Пљеваљски срез је имао девет општина: Бобово (1446 становника), Бољанићи (5687 становника), Брезница (4999 становника), Буковица (2794 становника), Косаница (3269 становника), Маоче (5462 становника), Мељак (3468 становника), Пљевља (7521 становника) и Забрђе (6230 становника). Од 158 насеља, општина Пљевља захватала је 81 село или 51,27%. Основни разлози пораста градског становништва су: (1) привредни развој града, (2) повећана могућност запошљавања младог становништва, (3) напуштање сеоских домаћинстава од стране младих, (4) интензивирање миграција село - град и (5) подизање образовног нивоа становништва.

Табела 6: Бројно кретање становништва пљеваљског краја у периоду 1948 -2011. године

Године пописа	Број становника у 000	% Опадања
1948.	35926	-
1953.	40876	+ 4950
1961.	46677	+ 5801
1971.	46843	+ 166
1981.	43316	- 3527
1991.	39593	- 3723
2003.	35806	- 3787
2011.	30786	- 5020

Градско

1948.	6005	-
1953.	7521	+ 1516
1961.	10132	+ 2611
1971.	13865	+ 3733
1981.	16792	+ 2927
1991.	20193	+ 3401
2003.	21741	+ 1548
2011.	22067	+ 326

Сеоско

1948.	29921	-
1953.	32355	+ 2434
1961.	36542	+ 4187
1971.	32978	- 3564
1981.	26524	- 6458
1991.	19385	- 7139
2003.	14065	- 5320
2011.	8719	- 5346

Извор:, РЗС, Подгорица, 2011.

(3) Према подацима пописа из 1961. године напуштена је средња административна подела, па је становништво краја било распоређено у 158 насеља (1 градско и 157 сеоских). **(4) Према подацима пописа из 1971. године** пљеваљски крај има 158 насеља, од чега једно градско и 157 сеоских. Основни узроци опадања броја становништва после 1971. године су: (1) опадање стопе природног прираштаја (опадања наталитета и пораста морталитета), и (2) наставак миграција (емиграције) становништва у иностранство и друге крајеве Црне Горе, Србије и тадашње Југославије. Најизраженија је била економска емиграција, због немогућности запошљавања посебно млађег сеоског становништва. **(5) Према попису из 1981. године** становништво пљеваљског краја бележи бројно опадање за 8,14% (3527). Настављене су миграције село - град. Градско становништво је расло за 9,17% (2927). Пљевља постају све интересантнија и привлачнија за запошљавање. Сеоско становништво још увек чини већину укупног становништва овог краја 61,23%. И у овом периоду настављен је процес деаграризације и интензиван процес индустријализације који су непосредно утицали на повећање градског становништва. Од укупног броја (158), 146 насеља или 92,41% у овом периоду остварило је опадање броја становника, а само 11 сеоских насеља бележило је повећање (углавном насеља у непосредној близини Пљеваља). Само пет

сеоских насеља или 3,16% има преко 500 становника, а то су: Шула са 999 (2,31%), Црљенице са 654 (1,51%), Радосавац са 649 (1,50%), Градац са 634 (1,46%) и Матаруге са 548 (1,27%).

(6) Према попису из 1991. године број становника пљеваљског краја и даље је у опадању за 9,40%. Сеоско становништво је опало за 36,83% у односу на попис од 1981. године. Настављено је иселјавање сеоског становништва, тако да у појединим селима остају само старији људи. То је проузроковало повећање градског становништва у укупном становништву, јер први пут има апсолутну већину од 51,00%. Док становништво Пљеваља бројно расте⁶, сеоска насеља се све више празне, тако да у овом периоду опадање броја становника има 150 насеља (од 158) или 94,94%, а то значи да је пораст броја, поред Пљеваља, забележило само 7 приградских насеља. Основни разлози повећања броја становника били су: (1) запошљавање младих у градском или приградским насељима, (2) пораст привредних функција приградских села, (3) потреба становања ближе месту рада, (4) пораст саобраћајне функције приградских насеља и (5) тежња стварања бољих услова за живљење породице. **(7) Према попису из 2003. године** становништво пљеваљског краја бележи благо опадање. Према тим подацима имао је 35806 становника или 3787 (10,58%) мање него 1991. године, што на годишњем нивоу износи 316 лица. Настављена је тенденција даљег опадања броја становника у сеоским насељима и пораста у Пљевљима као једином градском насељу. У овом периоду пљеваљски крај је чинио 5,78% укупног становништва Црне Горе. Био је и сада је четврти крај по броју становника у Црној Гори (после Подгорице, Никшића и Бијелог Поља). **(8) Према попису из 2011. године** становништво пљеваљског краја бележи нагло опадање за 5020 лица или 16,31% у односу на претходни пописни период. Становништво Пљеваља и даље бележи пораст у односу на претходни пописни период за 326 лица или 1,50%. Настављено је и даље пражњење села за 61,31%.

Број становника пљеваљског краја (Т. 6), од пописа 1948. до 2011. године, имао је периоде пораста и опадања. Број становника је порастао од 1948 - 1971. године за 11917 лица или 33,17%. Од 1971 - 2011. године становништво овог караја бележи нагло опадање броја за 16057 лица или за 52,16%. У истом периоду становништво Пљеваља бележи константан раст за 16062 лица или 373,86%. Истовремено сеоско становништво бележи пораст до 1961. године за 6621 лице или 22,13%, а од 1961. године бележи константно опадање све до 2011. године за 432,12%. У целини, становништво пљеваљског краја бројно је опало у посматраном периоду 1948 - 2011. година за 5140 лица или

⁶ Резултати пописа из 1991. године, СЗС, Београд, 1993.

16,70%, а по годишњој стопи од 81,59 лица или 1,23% (63 године). Данас број становника у пљеваљском крају приближан је броју становника 1930. године. Основни разлози су миграције сеоског становништва и смањени природни прираштај. Основни разлози смањења броја сеоског становништва су: (1) убрзанији привредни и демографски развој Пљеваља као централног насеља и гравитационог подручја, (2) повећана емиграциона кретања ка Пљевљима, другим деловима Црне Горе, Србије и иностранству, (3) процес постепеног опадања природног прираштаја код сеоског становништва, (4) могућност запошљавања у Пљевљима и другим центрима, (5) напуштање патријархалног сеоског начина живљења, и (6) стварање повољнијих услова живљења породици.

Просторни размештај становништва пљеваљског краја условљен је вертикалном рашчлањеношћу терена, геоморфолошком структуром терена, богатством и квалитетом обрадивог земљишта, климатским условима и квалитетом саобраћајница. Просечна густина насељености је била променљива, а мања је него у Црној Гори (42 ст./ км²). Густина насељености је износила 1948. године 27 ст./ км²; 1953. године 30 ст./ км²; 1961. године 35 ст./ км²; 1971. године 35 ст./ км²; 1981. године 32 ст./ км²; 1991. године 29 ст./ км²; 2003. године 27 ст./ км²; и 2011. године 23 ст./км². Атари села која су лоцирана уз градска насеља знатно су насељенији, тако да се просечна густина насељености креће и преко 200 ст./ км² која се стално повећава. Атари села удаљених од Пљеваља имају мању густину насељености и од 10 ст./ км², која се у појединим селима свела на 2-0 становника по км². Ова села су све празнија због наставка емиграције младог становништва село - град и село ка другим просторима ван територије пљеваљског краја.

2. Улазак становништва пљеваљског краја у процес демографског старења (старење демографске масе)

Познато је да старосна структура становништва представља значајан показатељ оствареног развоја становништва сваког простора па и пљеваљског краја. Она је битан фактор за утврђивање демографске прошлости али и предвиђање демографске будућности становништва. У периоду од 1948 - 2011. године догодиле су се крупне промене у оквиру старосне структуре његовог становништва, првенствено преко смањења удела младог уз истовремено повећање удела старог становништва. Тај процес је условио да се становништво овог краја 2011. године нађе на прагу демографске старости, а то значи да је достигло највећу просечну старост од 40,2 године. Процес ста-

рења је најинтензивнији у деловима са ниским наталитетом, јер се на овим просторима не остварује и проста замена генерација. Према подацима пописа из 2003. и 2011. године забележено је најмање учешће младог становништва од 22,3% и највеће учешће старог становништва од 17,22% у укупној популацији.

Сагледавање старосне пирамиде становништва пљеваљског краја за пописну 2003. и 2011. годину указује да има одлике стационарног типа с израженом тенденцијом трансформације у регресивни тип. Забрињавајући је податак што је младо становништво до 20 година по попису из 2003. године чинило 8770 лица или 24,49%, што је мање од једне четвртине укупне популације, док је преко 60 година старости 8192 лица или 22,88%, што је скоро сваки четврти становник овог краја. У овој пописној години старосна група 20-50 година чинила је највећи део становништва пљеваљског краја са 18844 лица или 52,63%. Према попису становништва из 2011. године учешће младог становништва је смањено на 7053 лица или 22,91% а старо становништво преко 60 година порасло на 8221 лице или 26,70%. У овом пописном периоду старосну групу 20-59 година чинило је 15512 или 50,39%. У односу на 2003. годину у 2011. години опао је број младог и средовечног становништва. Треба, као последицу опадања природног прираштаја, имати у виду просечну старост становништва 39,2 године (жене 40,4 а мушкарци 37,8) и просечну дужину трајања живота становништва која износи 72,6 година (жене 76,7 а мушкарци 68,5 година) у 2003. години. Према попису из 2011. године просечна старост износи 40,2 године (жене 41,3 а мушкарци 39,1) а просечна дужина трајања живота је порасла на 73,1 годину (жене 77,4 а мушкарци 68,8). Подаци указују да је дошло до промене у полној структури становништва овог краја, јер је 2003. године однос женског и мушког становништва био 50,96% према 49,04%, да би у 2011. години тај однос био 51,87% према 48,13% у корист женске популације.

3. Незадовољавање критеријума просте биолошке репродукције становништва у пљеваљском крају

Према подацима пописа становништва из 2003. године од 158 насеља, њих 149 или 94.30% имало је негативан природни прираштај и незадовољава основне критеријуме просте биолошке репродукције. Према попису из 2011. године 151 насеље или 95,57% има негативан природни прираштај. То је веома неповољно имајући у виду етничку структуру овог простора. Последице по демографски развој становништва пљеваљског краја су велике а

најзначајније су: стварање базе за старење становништва; смањење контингента активног становништва; смањење контингента радно и репродуктивно најспособнијег становништва; и смањење броја домаћинстава и броја чланова домаћинства.

4. Промене етничке структуре становништва пљеваљског краја

Национална структура становништва представља значајну компоненту у развоју становништва овог краја. Узрок промене етничке структуре је неравномерном кретању природног прираштаја српског и црногорског становништва и становништва националних мањина. На једној страни је изражено опадање а на другој пораст природног прираштаја становништва. Позитиван прираштај од 2003. године бележе Бошњаци и муслимани и друге националне мањине, док Црногорци и Срби бележе опадање природног прираштаја, што за последицу има опадање броја становника овог краја.

Табела 7: Етничка структура становништва пљеваљског краја у периоду 1991 - 2011. година

Етничка припадност	Попис 1991. Број-%	Попис 2003. Број-%	Попис 2011. Број-%
Црногорци	21887- 55,28	7704- 21,52	7494- 24,34
Срби	9647- 24,37	21522- 60,11	17569- 57,07
Бошњаци	-	1865- 4,93	2128- 6,91
Муслимани	6999- 17,68	2913- 8,14	1739- 5,65
Југословени	784- 1,98	49- 0,14	22- 0,07
Неизјашњени	-	1437- 4,01	1428- 4,64
Остали	346- 0,69	316- 0,88	406- 1,32

Извор: Резултати пописа 1991 - 2011., СЗС Београд, РЗС Подгорица

Етничка структура показује значајније промене. Према попису из 2011. године у односу на попис из 1991. године повећано је учешће Срба за 234,18% (са 24,37% на 57,07%), а према попису из 2003. године њихово учешће је опало за 10,53% (са 60,11% на 57,07%). Опало је учешће Бошњака и Муслимана 13,07% у 2003. години на 12,56% у 2011. години (за 10,41%). Опало је учешће Црногораца са 55,28% у 1991. години на 24,34% у 2011. години (за 227,12%), док је у 2011. години у односу на 2003. годину њихов број порастао за 11,31%. У овом периоду опало је учешће Југословена и неизјашњених. Највећи утицај на промену етничке структуре становништва имала су миграциона кретања изазвана ратним догађањима, опадање животног стандарда и укупно економско стање у овом крају.

5. Константно опадање квоте обрађених пољопривредних површина, нарочито у приватном сектору

Незаинтересованост младих за останак на селу и миграције село - град, проузроковале су стални пораст старачких домаћинстава која нису у могућности да обрађују своје поседе. Младо становништво из сеоских средина напушта поседе родитеља јер су им услови живљења веома тешки а немају никакву помоћ и подршку шире друштвене заједнице за останак на селу. Тај процес је у великом броју села довео до запуштености квалитетних и добрих имања, рапидног смањења производње пољопривредних производа, најинтензивнијих миграција село - град и до пренасељености градског подручја. Према попису из 2003. године активно становништво броји 16562 лица или 46,25%, од тога обавља неко занимање 11287 лица или 31,52%, лица са личним приходом 5722 лица или 15,98%, издржавано становништво 13483 лица или 37,66% и лица на раду ван територије пљеваљског краја 1094 или 3,06%. Према подацима из 2011. године као последица опадања природног прираштаја и миграција становништва опао је број активног становништва на 13233 лица или 42,98%, од тога обавља неко занимање 9128 лица или 29,65%, док лица са личним приходом броје 4111 лица или 13,35%, издржавано становништво чини 12698 лица или 41,25% и лица на раду ван територије пљеваљског краја 744 лица или 2,42%. Присутан је процес смањења активног и посебно активног пољопривредног становништва. Смањен је број домаћинстава са 11346 у 2003. години на 10954 у 2011. години (за 3,58%). Смањен је просечан број чланова домаћинства у пљеваљском крају са 3,29 (2003) на 2,57 (2011), нарочито на селу, што указује на смањене могућности обраде пољопривредних површина. Том тренду, поред опадања природног прираштаја и миграција, допринела је и бржа урбанизација.

6. Опадање броја домаћинстава и броја чланова домаћинства у пљеваљском крају

Домаћинства представљају значајан фактор проучавања становништва пљеваљског краја. Њихова структура битно утиче на програмирање различитих урбаних и руралних садржаја, а посебно стамбену изградњу и на миграције. У структури домаћинства најзначајнији је број чланова и породични састав домаћинства. На број чланова домаћинства у овом крају велики утицај испољили су историјски и економски фактори. У историјске факторе спадају: (1) ратна страдања, (2) услови живљења, (3) патријархални односи у поро-

дици, (4) друштвено-политичко стање. У економске факторе спадају: (1) привредни развој села и града, (2) убрзани процес индустријализације, (3) урбанизација, (4) искоришћеност сировинске базе, и (5) промена образовне и квалификационе структуре становништва. Од првих насељавања до данас број домаћинстава овог краја и број чланова у њима стално је мењан.

Табела 8: Број домаћинстава и број чланова домаћинства пљеваљског краја у периоду 1948 - 2011. године

Година	Број домаћинстава	Повећање-смањење	Средњи број чланова у домаћинству
1948.	6843	-	5,25
1953.	7641	+ 798	5,34
1961.	9109	+ 1468	5,12
1971.	9980	+ 871	4,69
1981.	10550	+ 570	4,10
1991.	11431	+ 881	3,46
2003	11346	- 85	3,29
2011.	10954	- 392	2,57

Извор: РЗС Подгорица

Пораст броја домаћинстава био је константан до 1991. године и износио је 4588 или 67,05%. Од 1991. године број домаћинстава нагло опада све до 2011. године за 477 или 4,35%. Пораст броја домаћинстава⁷ у пљеваљском крају, у периоду 1948 - 2011. године износио је 4111 или 60,08%. То опадање пратио је процес смањења броја чланова домаћинства. За разматрани период од 63 године број домаћинстава је растао по годишњој стопи од 0,95%. Највећи пораст броја домаћинстава забележен је 1961. године од 19,21%, док је највеће опадање забележено 2011. године од 3,58%. Број чланова домаћинства бележи константно опадање у разматраном периоду за 104,28% (са 5,25 на 2,57). Бржи економски развој изазвао је значајне промене у структури домаћинстава. Настају претежно мања домаћинства која су по свом карактеру породице у ужем смислу, а повећава се и број самачких домаћинстава. Пљевља имају интензиван пораст броја домаћинстава, скоро три пута већи од пораста броја домаћинстава у пљеваљском крају као целини. Разлози су бројни, а најзначајнији су: (1) велике миграције ка Пљевљима, (2) уситњавање раније бројних патријархалних породица, (3) повећана могућност запошљавања у граду, (4) побољшање стандарда запослених и (5) побољшање услова живљења у Пљевљима.

⁷ Резултати пописа у периоду 1948 - 2011. године, СЗС, Београд, РЗС Подгорица

Сеоска насеља прати пораст броја домаћинстава до 1961. године а од тог периода траје процес њиховог наглог опадања све до 2011. године. Сеоска насеља прати пад просечног броја чланова домаћинства, због уситњавања породице, смањења наталитета, процеса урбанизације и укупног убрзанијег привредног развоја. То указује да је последњих деценија 20. века почео процес одумирања села, као и распада традиционално бројнијих патријархалних домаћинстава. У структури породица у пљеваљском крају преовлађују брачни парови са децом 69,88% а по последњем пописном периоду дошло је до смањења њиховог учешћа за 5,39%. Дошло је до драстичног смањења домаћинстава која приходе остварују само у пољопривреди са 33,55% у 2003. години на 15,72% у 2011. години, уз истовремену доминацију домаћинстава чији је извор прихода искључиво у непољопривредним делатностима (преко 68%).

Мере за спречавање даљег опадања природног прираштаја и броја становника пљеваљског краја

1. Хитно изнаћи адекватне мере демографске политике и подићи их на државни ниво.

2. Донети адекватне подстицајне мере за подизање стопе наталитета, посебно на нисконаталитетним сеоским подручјима.

3. Предузети мере да се природни прираштај повећа и доведе у границе контролисаног у градском и приградским насељима.

4. Системским мерама стимулисати рађање више деце.

5. Подићи животни стандард на ниво достојан човека чиме створити базу за боље услове живљења становништва.

6. Формирати субопштинске центре Градац, Шула, Вруља и Косаница како би се обезбедило да сва насеља буду на већем удаљењу од 10 км од субопштинског или општинског центра.

7. Неповољне трендове, који угрожавају обнављање и територијални размештај становништва, сагласан природним условима и ресурсима и створеним материјалним добрима пљеваљског краја, неопходно је преусмерити у правцу његовог укупног развоја.

8. Спречити преливање капитала и радне снаге из пољопривреде у непољопривредне делатности, чиме утрти пут враћања капитала у рурално подручје и задржавање становништва у њему.

9. Ревитализацијом села повећати број чланова домаћинства, чиме спречити да већина сеоских насеља буду са старачким домаћинствима без наследника и могућности обраде поседа.

10. Плански растеретити Пљевља, као регионални и гравитациони центар, повећане концентрације становништва и домаћинстава и на тај начин давати стални подстрек уравнотеженијем развоју и територијалном размештају становништва.

11. Развојем села спречити пресељавање младих у Пљевља и друге градове, чиме миграције свести на ниво нормалног просторног и дневног кретања становништва.

12. Системским и другим мерама створити материјалне, културне и друге услове за склапање бракова и живот породице као основне друштвене ћелије.

13. Превентивно-здравствене мере заштите становништва нарочито жене подићи на још виши ниво.

ЗАКЉУЧАК

Проучавање становништва, нарочито његовог природног кретања, старо је колико и писменост. Проблем данашњег становништва Црне Горе, па и пљеваљског краја, није у његовом великом или малом броју, него у разликама живљења села и града, снажној концентрацији на скученом градском простору и сталном просторном кретању. Још од најстаријих времена простор овог краја представљао је важну раскрсницу путева којима су се кретале најезде различитих народа. То је условило етничку хетерогеност, због чега је развитак становништва овог краја специфичан по многим обележјима. Демографска транзиција се јавља касније у односу на остале суседне просторе, па је и развитак становништва условљен тим процесом.

Кроз сагледавање природног кретања становништва пљеваљског краја после Другог светског рата, може се уочити да су наталитет и морталитет имали у једном периоду тенденцију раста, а потом опадања. Природни прираштај је у свим периодима опадао и достигао негативну стопу у 2011. години од $-2,17\%$. Овакво његово кретање указује да се становништво креће ка демографској регресији.

Пљеваљски крај одликује веома јака територијална диференцијација у динамици и размештају становништва. Бројно кретање домаћинстава у овом крају разликује се од тренда у динамици бројности становништва. У пљеваљском крају, посебно после Другог светског рата, извршена је веома јака трансформација просечне величине и структуре породице у домаћинству. Становништво пљеваљског краја одликује велика покретљивост, јачање

ранијих и нових миграција. Овај крај припада групи емиграционих подручја, што условљава опадање броја становника у наредном периоду. Према типу доминирају миграције локалног карактера (село - град) уз наглашен значај регионалних, међурејубличких и континенталних миграција. У просторној покретљивости становништва издвајају се према интензитету дневне и сезонске миграције. Тип, обим и правци миграција имају бројне последице по компоненте демографског развоја, а посебно на просторне аспекте одвијања природне репродукције и трансформације структура становништва.

Истраживања потврђују да је опадање броја становника, поред опадања природног прираштаја и интензивних миграција, условљено и другим факторима, а најзначајнији су: физичко уништавање у ратовима; повлачење са географског простора овог краја; потискивање под теретом неповољних економских кретања и поред изузетних природних ресурса које овај крај има; и загађеност животне средине. Све је то данас обogaћено неумољивом статистиком да на једно рађање долази више од три абортуса. Звучи песимистички, али није далеко од истине, да становништво пљеваљског краја старо и да постепено нестаје. Процене засноване на тренду садашњег кретања природног прираштаја становништва овог краја, указују да би за 100 година на овим просторима живело мање од 5000 становника. Многи демографи и социолози сматрају да је потребно енергично "лечење" од синдрома биолошке регресије и одумирања. Садашње младе генерације имају обавезу и последњу шансу да га спасе од демографске (биолошке) смрти. Рађање, најчешће само једног детета је конкретан „допринос“ овом процесу.

Из свега наведеног проистиче, да је становништву пљеваљског краја, поред других потреба, најпотребнија хитна биолошка револуција.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бакић Р, Демографски развитак сјеверне Црне Горе, УНИРЕКС - Никшић, Подгорица, 1994.
2. Брезник, Д.; Неке демографске карактеристике смртности становништва до 1981. године, Часопис Становништво број 1-4/1990., Београд.
3. Брезник, Д.; Демографски методи и модели, ИДН, Београд, 1972.
4. Васић М, Историја Црне Горе, трећи том, Титоград, 1975.
5. Влаховић П, Српски род Црногораца, Етнички простор Срба, књига I, Географски факултет, Београд, 1993.

6. Војиновић М, Пљеваљски крај, прошлост и порекло становништва, Пљевља, 1993.
7. Група аутора; Срби у Хрватској, Универзитет у Београду - Географски факултет, Стручна књига, Београд, 1993.
8. Жарковић, Г.; Прираштај становништва и будућност Југославије, Веселин Маслеша, Сарајево, 1975.
9. Живковић Т, Словени и Ромеји, Београд, 2000.
10. Живковић Љ, Природно обнављање становништва Старе Рашке као фактор привредног развоја, Научна монографија “Стара Рашка”, Београд, 1997.
11. Јовановић М, Извештај начелника пљеваљског округа Штабу српске врховне команде у Скопљу од 30. 04. 1913. године
12. Касалица С, Бакић Р, Поповић С, и други, Географија Црне Горе, књига I, Универзитетска ријеч, Никшић, 1991.
13. Касалица С, Сјеверна Црна Гора, Никшић, 1988.
14. Мацура, М.; Прилози теорији и политици становништва, Економски институт, Београд, 1975.
15. Мацура, М.; Разматрање о односима између становништва и привреде, Становништво број 1/1995. Београд.
16. Мишовић С, Географски аспекти развоја пљеваљског краја, докторска дисертација, Београд, 2004.
17. Мишовић, С., Ђурчић, П.; Топографија, ПА, Београд, 1996.
18. Пелидија Е, Прилог културној историји Пљеваља османског периода, свеска 34/ 85, Сарајево, 1985.
19. Пејатовић Т, Средње Полимље и Потарје, Српски етнографски зборник насеља, књига I, СКА, Београд, 1902.
20. Пописи становништва 1948 - 2011., СЗС, Београд, РЗС Подгорица
21. Петровић, Р.; Миграције у Југославији и етнички аспект, ИИЦ ССО Србије, Београд, 1987.
22. Пописи становништва 1948 - 2002. године
23. Ранчић М, Миграције, урбанизација и природно кретање становништва бр. 1- 4, ИДН- ЦДИ, Београд, 1984 - 1985.

Slobodan MISOVIC
PhD, full professor
University of Belgrade
Faculty of Security Studies

Resume:

**GEOGRAPHIC AND DEMOGRAPHIC POPULATION SHIFTS OF THE
PLJEVLJA REGION IN THE PERIOD AFTER THE SECOND WORLD WAR**

Demographic shifts are determined by two sets of factors. The first set comprises the birth rate, death rate and population growth. The second set comprises fertility and vitality. This text focuses only on the first set of factors and looks at the geographic shifts of the population in the Pljevlja region. After World War II, the Pljevlja region had a marked tendency of reduction of all elements, causing ageing of the population and emptying of village areas. The population growth in all areas of the region is below the reproductive (biological) threshold.

There are two prominent kinds of causes for negative population growth and geographic shift, external and internal. Both include numerous individual factors, and their influence on the reduction of population in the Pljevlja region are tightly interconnected. This text analyzes the influence of each factor individually. To remove the causes of negative population growth, both the central and local governments must seek appropriate measures of demographic policy, to prevent a further drop. The current state of population growth in the region requires nothing less than the execution of an urgent “biological revolution.”